

«Ақ» және «қара» түр-түс атауларының көзге қатысты фразеологиздердегі қолданысы.

*Жанғабылова З.К.-ф.ғ.к., доцент, Қазтұтынуодағы Қарағанды
университеті*

Ескаир Айбибі-1 курс студенті, Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті

Адам баласының өзін қоршаған табиғи ортаны, өзін-өзі, қоғамдағы заттар мен құбылыстарды жан-жақты да терең танып-білудің тілдік қайнар көздері мен тәсілдеріне түр-түс әлемі жатады.

Қазақ тіліндегі фразеологизмдер қорының ауқымды бөлігін түр-түс атауларының, соның ішінде ақ, қара атаулары қатысуымен жасалған әр салаға қатысты фразеологизмдер құрайды. Мысалы: *ақ-қарасына, қарамау; ақ тер, қара тер болу; ақ шұнақ шал; ақ езулеу; ертеден қара кешке дейін; қазыққа қара айналдыру; қара үздіру; қара қасқа кедей; жүрегі қараю; қара жаяу* т.т.

Енді осы фразеологизмдердің кейбіреулеріне этнолингвистикалық талдау жасап, олардың қалыптасу мотивтерін (уәждерін) сипаттап көрелік. Мысалы, *ақ иық* фразеологиялық тіркесі екі түрлі жағдайда: құсбегі, саяткерлердің лексиконында және адамға қатысты қолданылады: 1) Екі топшысының ұшар басында екі ақ жолағы бар текті қыран бүркіт (Алтайдың ақ иығы, Алатаудың ақ иығы); 2) Ауыс мағынада «алғыр да өжет, біртума талантты ақын (қазақтың *ақ иық* ақыны) т.б. Осындағы *ақ иық ақын* тұрақты тіркесінің пайда болу мотиві қыран құстың сыртқа сипатына, тектілігіне байланысты деуге болады /1. 25/.

Сол сияқты тілімізде *қарадай тұңілу, қара шағым, қара тоқал, қара қасқа кедей, қазығына қара айналдыру, ақ жолды аттау, ақ иектену, ақ езулену* т.б. көптеген фразеологизмдер де бар.

Күнделікті қарым-қатынасымызда біз көптеген тұрақты сөз тіркесін (фразеологизмдерді) қолданып отырамыз. Бірақ солармен бірге туып, біте қайнасып кеткен атауларына біз мән бере бермейміз. Мәселен, «ақ безер де, көк безер» деген фразеологизмді өзімізше өзгертіп, «ала безер де, қара безер» деп қолдансақ, ол өзінің мәнін жойған болар еді. Өйткені ақтың да, көктің де, тіпті кез келген түстің фразеологизм құрамында өзіндік орны, атқаратын қызметі, аңғартатын мағынасы бар. Фразеологизм табиғатына тән тұрақтылықты біз түр-түс атауларының орын тәртібі мен мән-мағынасынан да іздеуіміз керек.

Түр-түс атаулары қатысқан фразеологизмдердің екінші бір ерекшелігі: олардың (түр-түс атауларының) номинативтік негізі мағынасынан гөрі, ауыспалы (метафоралық, метонимиялық), яғни

заттық, абстрактылық мағынасында көбірек қолданылуы. Мәселен, «ақ дегені - алғыс, қара дегені - қарғыс» фразеологизімін байқап қарасақ, бұл жерде ақ пен қара түр-түс мағынасында қолданылып тұрған жоқ. Мұндағы ақ - «айыпсыз, күнәсіз», қара - «айыпты, кінәлі» деген мәнде айтылып тұр. «Ақ, қарасын ажырату» да осы мәндес фразеологизм. Ал енді: «көздің ағы мен қарасындай» деген фразеологизмде көздің түсін айтып тұрған жоқ, мәселе бұл жерде бірінен-бірі бөліп қарауға әсте болмайтын, ең жақын екі адам жайында болып отыр.

Қазақ тіліндегі түр-түс атауы араласқан фразеологизмдер тұлғасы мен мағынасы жағынан да әр түрлі. Олардың тұрақты сөз тіркестері, әсіресе, идиомалар құрамында тұрып беретін мағыналарында да көптеген ерекшеліктер байқалады. Мәселен, тіліміздегі «көк» деген сөзді алып, оған қара, көк, ақ, қызыл сияқты түстерді теліп, *қара көз, көк көз, ақ көз, қызыл көз* сияқты тіркестерді жасап көрейік. Бір қарағанда осындағы түр-түс атаулары көздің неше түрлі реңкін анықтап тұрған сияқты. Бірақ «ақ көз» бен «қызыл көз» жайында дәл солай деп айта алмаймыз. Ал қазақтар «ақ көз» деп, әдетте, көзін ақ шел басқан адамдарды айтуы мүмкін. Бірақ бұл арадағы «ақ көз» көбіне-көп фразеологиялық мәнде қолданылады да, ол «ұрымтал, нар тәуекел, қайтпас қайсар» адамдарды білдіреді. Көзі ауырып, ылғи қызарып жүретін адамдарды ел арасында «қызыл көз бәленше» деп айтуы ықтимал. Бірақ бұл тіркес фразеологиялық мәнде жиі қолданылады: «қызыл көз» немесе «қызыл көзді пәле» дегенде біз «тырнақ астынан кір іздеп, біреудің үстінен арыз айтып, жамандап жүретін пәлекор адамды» көз алдымызға елестетеміз.

Көріп отырғанымыздай, төрт түрлі түстің көздің ауыс мағынасы арқылы фразеология дәрежесіне көтерілуі, міне осындай семантикалық процестерге тікелей байланысты.

Ал енді көзге қатысты осы төрт тіркесті түр-түс бояулары арқылы қимылға, әрекетке келтіріп көрейік: *көзі қараю, көзі көгеру, көзі ағару, көзі қызару*. Бұл тіркестердің жалпы ұқсастығы болмаса, жоғарыда келтірілген *қара көз, көк көз, ақ көз және қызыл көздермен* мағыналық сәйкестігі, қатыстығы жоқ. Олай дейтін себебіміз: көздің қараюы, көгеруі, ағаруы, қызаруы көздің түсіне байланысы емес, бұл өзгеріс кез келген (қой көзден, бота көзден т.б.) көзден байқалуы мүмкін.

Қазақ тілінде «көзін ағарту» деген тіркес сирек те болса қолданылады. Оның мәні «ақ» түстің жақсы да ізгі мағынасына қатысты- «күткені келіп, қуанышқа кенелеу, бақытты болу» Кей жерлерде көзі ағару, керісінше, «құдайын танымау» немесе жылау мәнісінде қолданылады.

Бұл саладағы фразеологизмдердің тағы бір ерекшелігі: олар о баста белгілі бір затқа, немесе құбылысқа байланысты дүниеге келсе де, дами

келе қолданыс аясын кеңейте түседі, тіпті мүлдем қатысы жоқ басқа заттар мен құбылыстарға да ауысып, тілдің керемет бір икемділік, үйлесімділік қасиетін паш етіп отырады.

Түр-түске байланысты фразеологизмдердің тағы бір ерекшелігі, әсіресе, ақ пен қара тәрізді контрасты түстерді алма-кезек қолдану, қарама-қарсы қою арқылы небір өмір көріністерін суреттеуде, логикалық ойды әсерлі де, нақышты да етіп беруде- таптырмайтын тәсіл. Оған «Ауызынан ақ ит кіріп, қара ит шығу», «Ақ дегені-алғыс, қара дегені-қарғыс», «Көздің ағы мен қарасы» сияқты мысалдарды көптеп келтіруге болады.

Бұл - мәселенің бір жағы. Екінші жағы - түр-түстен жасалған етістіктер «көз» қатысқан фразеологиялық тіркеске қандай ауыс мағыналар үстеп тұрғанын анықтау. Бұл арада «көздің қараюы» екі түрлі мағынаны аңғартады: біріншіден, көз кейде шаршап-шалдығудан, көзге ауыртпалық түсетін бірыңғай майда істен немесе жүдеуден қараюы мүмкін, екіншіден, ол адамның бір нәрсеге аңсары қатты ауғанда, айла-амалы, тақаты таусылғанда қараюы мүмкін. Ондай халге душар болған адам, әдетте, тәуекелге бой ұрады. Бұл мағыналардың екеуі де - ауыс мағыналар. Бірақ бұлардың идиомалық дәрежесі бірдей емес.

Байқап қарасақ, түр-түс атауларын етістікке айналдырып та тіл мүмкіншіліктерін дамытып, қолданыс өрісін кеңейте түсуге болады екен. Сондықтан да бұл тәрізді фразеологизмдердің сөз шеберлеріміздің бейнелеу тәсілдерінде көркем образ, портрет жасауда, табиғат құбылыстарын суреттеуде алатын орны ерекше зор.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қайдаров.Ә. Ахтамбердиева.З. Өмірбеков.Б. Сырға толы түр мен түс. Алматы, 1992. 25 б.
2. М.Мұсабаева. «Ақ» және «қара» түр-түс атауларының этнолингвистикалық сипаты. Алматы, 1989. 20 б.
3. Ә. Қайдар. Қазақ этнолингвистикасы // Қазақ тілінің өзекті мәселелері. Алматы, 1998, 29 бб.
4. Қайдаров.Ә. Е.Керімбаев. Түр-түстердің тілдегі көрінісі. Алматы, 1986.14 б.